

बौद्धिक संपदा : माहिती आणि गुणदोष

Intellectual Property: Information and Pros and Cons

प्रा.डॉ.सौ. वीरा पवन मांडवकर

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर रिसर्च सेंटर

भ्रमणध्वनी 9403014885, ई मेल veeranmandavkar18@gmail.com

गोषवारा :

बुद्धिमत्तेला मालमत्तेच्या दृष्टीने पाहणे आणि तिचे मालमत्तेसारखे रक्षण करणे या कल्पना संगणक युगाची देण आहेत. या मालमत्तेला आपल्या अपरोक्ष कोणीही वापरू शकणार नाही, याची तरतूद बौद्धिक संपदा अधिकारात केली जाते. कॉपीराईट, पेटंट हे शब्द आता बौद्धिक संपदेच्या क्षेत्रात महत्त्वाचे मानले जातात. आजच्या संगणक युगात कोणालाही बौद्धिक संपदा अधिकारांची जाणीव असणे आवश्यक आहे. त्याची व्याप्ती समजून घेतली तर त्याची गरज आपल्या लक्षात येईल. मात्र अजूनही या अधिकारांबाबत सर्वसामान्यांना पूर्णतः माहिती नाही. तसेच या अधिकाराचे अनेक फायदे आहेत तसेच यात काही दोषही आहेत. पण आपल्याला निसर्गतः मिळालेल्या किंवा आपण अभ्यासाने मिळवलेल्या बुद्धिमत्तेचे महत्त्व या अधिकारातून अधोरेखित होते, यात शंका नाही.

Abstract:

The idea of looking at intelligence as an asset and protecting it as an asset is a gift of the computer age. The intellectual property rights provide that this property may not be used by anyone indirectly. The words copyright and patent are now considered important in the realm of intellectual property. In today's computer age, anyone needs to be aware of intellectual property rights. If we understand its scope, we will realize its need. However, the general public is still not fully aware of these rights. This right has many advantages as well as disadvantages. But the importance of the intelligence that we have acquired by nature or acquired through study is undoubtedly underscored by this right.

बीजशब्द :

बुद्धिमत्ता, संपदा, अधिकार, ज्ञान, प्रगती, उद्योग, कॉपीराईट, पेटंट, ब्रॅण्ड, ट्रेडमार्क, कला, कौशल्य

प्रस्तावना :

बुद्धीचे महत्त्व अनादिकाळापासून कोणीही नाकारू शकत नाही. बुद्धी ही संपत्तीपेक्षाही मौल्यवान आहे, असे म्हटले तर ती अतिशयोक्ती होणार नाही. संपत्ती जपून ठेवणे गरजेचे आहे, ती कोणीही चोरून नेऊ शकतो. पण बुद्धी कोणीही चोरून नेऊ शकत नाही, असा आजपर्यंत आपला गैरसमज होता. संगणकयुगात बुद्धी ही संपत्तीपेक्षाही मौल्यवान तर झालीच आहे, पण ती चोरून नेण्याच्या शक्यताही निर्माण झाल्या आहेत. ही चोरी वाचवायची असेल तर आपल्याला काही गोष्टींचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. या लेखात बौद्धिक संपदा म्हणजे नक्की काय?, त्यामध्ये कोणकोणत्या गोष्टी येतात? हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

विवेकनिष्ठ विचारांपेक्षा भावनाप्रधानतेला अधिक महत्त्व देणाऱ्या या देशाला आपल्या बुद्धिमत्तेची केलेली गुंतवणूक हीसुद्धा एक मालमत्ता असू शकते ही कल्पनाच नवीन आहे. त्यामुळेच बौद्धिक संपदा किंवा 'इंटलेक्च्युअल प्रॉपर्टी'च्या संरक्षणाबाबत आपण नेहमीच अनभिज्ञ आणि म्हणूनच कदाचित फार

बेफिकीर राहिलो आहोत. आपण लावलेले शोध, केलेले लिखाण, उत्पादनाची ओळख म्हणून वापरत असलेले एखादे चिन्ह, आपले पारंपरिक ज्ञान, हजारो वर्षांपासून प्रचलित असलेली एखादी हस्तकला ही आपली बौद्धिक संपदा आहे. तिच्यावर आपला हक्क आहे, दुसऱ्या कुणाला आपल्या अपरोक्ष ती वापरू न देणे हा आपला अधिकार आहे, याबाबत आपण बरेचदा अजाण असतो.

बौद्धिक संपदा म्हणजे काय?

मानवाचा बुद्धिगुणांक इतर प्राण्यांच्या दृष्टीने श्रेष्ठ मानला जातो. त्यामुळेच आज मानवाने बुद्धीच्या जोरावर यशाची शिखरे पादाक्रांत केली आहेत. पार चंद्रापर्यंत जाऊन मानवाने आपल्या बुद्धीची छाप सोडून आला आहे. मानव आणि मानवेतर प्राणी यांच्यामध्ये या बुद्धिमत्तेमुळेच फरक दिसून येतो. बुद्धिमत्ता म्हणजे काय? याबाबत विविध मानसशास्त्रज्ञांनी अनेक सिद्धांत मांडले आहेत. मानवी बौद्धिक क्षमतांच्या मापनासाठी फ्रेंच मानसशास्त्रज्ञ अल्फ्रेड बिने यांनी सन 1905 मध्ये सायमन नावाच्या सहकाऱ्याच्या मदतीने पहिली बुद्धिमत्ता चाचणी तयार केली, म्हणून बिने यांना बुद्धिमत्तेचा जनक म्हणतात. सन 1916 मध्ये याच चाचणीची सुधारित आवृत्ती तयार करण्यात आली. त्यानंतर 1937, 1960 मध्ये चाचणीच्या आखणीत सुधारित आवृत्त्या तयार करण्यात आल्या. याच चाचण्यांचा आधार घेऊन जगातील अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी बुद्धिमत्ता चाचण्यांमध्ये खूप मोठे योगदान करून वयोगटानुसार अनेक चाचण्या तयार केल्या आहेत. त्यामुळेच आज बुद्धिगुणांक मापन करणे सहज सोपे झाले आहे. आज प्रत्येक वयोगटासाठी बुद्धिमत्ता चाचण्या उपलब्ध आहेत.

या बुद्धीचा उपयोग करून निर्माण केलेली मूर्त अथवा अमूर्त संपत्ती म्हणजे बौद्धिक संपदा आहे का? हे समजून घ्यावे लागेल. संपत्ती म्हणजे केवळ जमीन, इमारत, पैसे अशी मूर्त स्वरूपातील संपत्ती जी प्रत्यक्ष समोर दिसते अशी संपत्ती. व्यक्ती, संस्था किंवा प्रदेश यांच्या संपत्तीचा आणखी एक प्रकार आहे तो म्हणजे अमूर्त संपत्ती. जी दृश्य स्वरूपात दिसत नाही. जिच्या असण्याची जाणीव मात्र होते. अमूर्त संपत्ती यात एखादे पेटंट, एखादी निर्मिती आणि तिचा कॉपीराईट, डिझाईन, ट्रेडमार्क हेच थोडे वाढवत नेत यात भौगोलिक मानांकन जीआय टॅग याचाही समावेश करता येईल. म्हणजेच काय, तर एखादी व्यक्ती किंवा संस्था आपल्या उपजत बुद्धीचा वापर करून एखादी निर्मिती करते, तेव्हा त्या निर्मितीवर अर्थातच तिचा अधिकार किंवा हक्क निर्माण होतो. एका अर्थाने ही तिची मक्तेदारी होय. माणसाच्या सर्जनशीलतेतून निर्माण झालेल्या अशा सर्वच गोष्टी ही विशिष्ट मक्तेदारी आपल्याला प्राप्त करून देतात. निर्मिती झाल्यावर आलेल्या या मक्तेदारीसाठी त्या सर्जकाला त्याचे अधिकार मिळणे अत्यंत नैसर्गिक आहे. म्हणजे आपण निर्माण केलेल्या संपदेवर अर्थातच बुद्धीचा जन्मजात हक्क असल्याने याबाबत त्या हक्काचा जो अधिकार आपल्याला प्राप्त होतो तो म्हणजेच बौद्धिक संपदा अधिकार. त्यामुळेच बौद्धिक संपदा अधिकाराद्वारा तुमची कला, तंत्रज्ञान, सर्जनशीलता, ज्ञान यांना कायदेशीर सुरक्षा व साधनता प्राप्त करून द्यायला हवे.

आपली स्थावर-जंगम मालमत्ता आणि बौद्धिक संपदा यात थोडा फरक आहे. एक म्हणजे बौद्धिक संपदा आपल्याला कधीही मोजता येत नाही. जमीन किती एकर आहे किंवा सोने किती तोळे हे सहज मोजता येते आणि त्यानुसार त्याची किंमतही ठरवता येते. पण बौद्धिक संपदेची मोजदाद बौद्धिक संपदा वेगवेगळ्या प्रकारच्या असतात आणि त्या प्रत्येकीचे संरक्षण करणारे वेगवेगळे कायदे असतात. कुठल्याही कलाकृतीवरचा बौद्धिक संपदा हक्क म्हणजे कॉपीराईट. यात साहित्य, सर्व कला, चित्रपट यांचा समावेश होतो. एवढेच नाही तर संगणकाच्या सॉफ्टवेअर्सवरसुद्धा कॉपीराईटच दिला जातो. एखाद्या उत्पादनाचे किंवा सेवेचे चिन्ह, त्याचे बोधवाक्य, त्या उत्पादनाचे नाव हीसुद्धा एक बौद्धिक संपदा आहे आणि त्यावर दिला जातो तो ट्रेड मार्क, उदा. मर्सिडीजचा स्टार किंवा कोका कोला हे नाव किंवा 'जिंदगी के साथ भी, जिंदगी के बाद भी' यासारखी घोषवाक्ये, इतकेच नव्हे तर चिन्हाचा रंग (रिलायन्स ग्रीन) किंवा चित्र म्हणजे अगदी वॉशिंग पावडर निरमा यातील फ्रॉक घेऊन फिरणारी मुलगी असो, या सगळ्यांवर ट्रेड मार्क मिळू शकतो. थोडक्यात, एखाद्या उत्पादनाच्या किंवा सेवेच्या दर्जाची ओळख ग्राहकाला पटवून द्यायला ज्या ज्या गोष्टी मदत करतात, त्या सगळ्यांवर ट्रेड मार्क घेता येतो. म्हणजे ज्याप्रमाणे जमीन, इमारत, पैसे ही मूर्त स्वरूपातील संपत्ती नावावर करू शकतो, त्याप्रकारेच ही अमूर्त स्वरूपातील संपत्तीदेखील व्यक्ती अथवा संस्थेच्या नावावर करण्याचे विशेष कायदे आहेत. त्यातून हे अधिकार रक्षित होतात आणि याच अधिकारांना बौद्धिक संपदा अधिकार (Intellectual Property Right - IPR) असे म्हटले जाते.

‘Copyright was invented after the advent of the printing press and with wider public literacy. As a legal concept, its origins in Britain were from a reaction to printers' monopolies at the beginning of the eighteenth century. Charles II of England was concerned by the unfair copying of books and passed the Licensing Act of 1662, which established a register of licensed books and required a copy to be deposited with the Stationers Company.’¹

पेटंट म्हणजे काय?

कुठल्याही क्षेत्रातील नवा शोध मग ते उत्पादन असेल किंवा प्रक्रिया. त्यावर दिले जाते ते पेटंट. पण हे संशोधन निव्वळ शुद्ध वैज्ञानिक संशोधन नको, तर त्याला काही तरी औद्योगिक किंमत असली पाहिजे. वेगवेगळी औषधे, मोबाइल फोन, कार आणि इतर वाहनातले छोटे-छोटे भाग या सगळ्यांवर पेटंट दिली जातात. एखाद्या कंपनीला कुण्या संशोधकाचे असे पेटंटेड संशोधन विकत घेऊन बाजारात आणावेसे वाटले, तर या पेटंटचे मोल अगणित असू शकते आणि अशा वेळी एखाद्या संशोधकाचा अक्षरशः रंकाचा राव होऊ शकतो. औद्योगिक वापरासाठी असलेल्या एखाद्या वस्तूमधल्या एखाद्या कलापूर्ण भागाला आकार, रंग, रूप यांना इंडस्ट्रियल डिझाइन या बौद्धिक संपदेच्या प्रकाराने संरक्षण देता येते. एखाद्या कारमधले काम करणारे भाग, म्हणजे इंजिन किंवा टायर यावर पेटंटने संरक्षण घेतलेले असते, तर तिचा आकार, रंग, रूप मात्र इंडस्ट्रियल डिझाइनने संरक्षित असतो. थोडक्यात व्यापारीकरण झालेल्या वस्तूमधल्या सौंदर्यपूर्ण घटकांवर इंडस्ट्रियल डिझाइन मार्क दिला जातो, तर कॉपीराइट मात्र फक्त शुद्ध कलाकृतींवर असतो. ‘वेगवेगळ्या प्रकारचे बौद्धिक संपदा हक्क त्यांच्या निर्मात्याला या निर्मितीवर उराविक काळापुरते स्वामित्व हक्क बहाल करतात. या काळात निर्मात्याच्या परवानगीशिवाय ही निर्मिती मग कुणीही करू शकत नाही. तिच्यावर तिच्या मालकाची या काळात मक्तेदारी असते. निर्मात्याने ही निर्मिती करण्यासाठी जे कष्ट, पैसा, वेळ घालवला, त्याचा मोबदला म्हणून देशाचे सरकार त्याला ही मक्तेदारी बहाल करते.’²

बौद्धिक संपदा हक्क आणि त्याचे प्रकार.

1. कला क्षेत्रातील निर्मिती – साहित्य, चित्र, शिल्प, संगीत, नाट्य किंवा चलचित्र इत्यादींवर त्यांच्या निर्मात्याला कॉपीराइट संबंधी अधिकार दर्शविता येतो. कोणीही त्यांची निर्मिती स्वतःच्या नावावर प्रसारित केल्यास त्याच्यावर कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.
2. उद्योग क्षेत्रातील निर्मिती – उत्पादनाची ओळख पटवणारे चिन्ह असेल किंवा ब्रॅण्ड नेम किंवा उत्पादनाची ओळख बनलेले घोषवाक्य यावर ट्रेडमार्क मिळतो. एखाद्या औद्योगिक उत्पादनाच्या सौंदर्यपूर्ण डिझाईनवर, कारचा किंवा मोबाइल फोनचा नावीन्यपूर्ण आकार इत्यादींवर हा औद्योगिक मालमत्तेचा अधिकार दर्शविता येतो.
3. भौगोलिक क्षेत्र – एखादे भौगोलिक ठिकाण जेव्हा त्या उत्पादनाची ओळख बनते, तेव्हा त्यावर जिओग्राफिकल इंडीकेटर किंवा भौगोलिक निर्देशक ही बौद्धिक संपदा मिळते.
4. संशोधन – एखाद्या नावीन्यपूर्ण उत्पादनावर किंवा उत्पादन बनविण्याच्या प्रक्रियेवर त्याच्या संशोधकाला पेटंट मिळते.

भारतात बौद्धिक संपदेसंबंधी काही कायदेविषयक तरतुदी आहेत.

Intellectual property rights recognised under statute are:

- The Patents Act, 1970;
- The Trade Marks Act, 1999;
- The Copyright Act, 1957;
- The Designs Act, 2000;
- The Geographical Indications of Goods (Registration & Protection) Act, 1999;
- The Semiconductor Integrated Circuits Layout Design Act, 2000;
- The Biological Diversity Act, 2002;
- The Protection of Plant Varieties and Farmers' Rights Act, 2001.³

बौद्धिक अधिकारांची गरज

आजच्या संगणक युगात कोणालाही बौद्धिक संपदा अधिकारांची जाणीव असणे आवश्यक आहे. त्याची व्याप्ती समजून घेतली तर त्याची गरज आपल्या लक्षात येईल. बौद्धिक अधिकारांची गरज खालील गोष्टींसाठी आवश्यक आहे.

1. बाजारातील स्वामित्व – बौद्धिक संपदा अधिकाराद्वारे विशिष्ट वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी मर्यादित कालावधीसाठी प्रतिबंध घातला जातो, परिणामी बाजारामध्ये तुमच्या वस्तूचे स्वामित्व, दबदबा, वर्चस्व निर्माण होते. याचा कंपनीला निश्चितच फायदा होतो.
2. ब्रॅण्ड मूल्य – ब्रॅण्ड ही उत्पादनाच्या विक्री प्रक्रियेतील महत्त्वाची बाब आहे. ब्रॅण्ड ग्राहकांच्या मनात गुणवत्तवेविषयी एक विश्वासाची भावना निर्माण करतो. वस्तूचा दर्जा ग्राहकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो. त्याच्याच विषयी जेव्हा ब्रॅण्ड जेव्हा खात्री देतो तेव्हा ब्रॅण्डला पाहून खरेदी करणाऱ्याची संख्या वाढताना दिसते.
3. उत्पादन क्षमतेत वाढ – बाजारातील स्वामित्व, ब्रॅण्ड यामुळे सहाजिकच वस्तूंचा खप अधिक होतो. त्यामुळे त्याची मागणी वाढते. परिणामी उत्पादन वाढते आणि पर्यायाने कंपनीचा नफा वाढतो. याचा अर्थातच कंपनीला फायदा होतो.
4. स्पर्धात्मक फायदा – कंपनीचा नफा, विक्री यात वाढ झाल्याने तसेच विशिष्ट ब्रॅण्ड वॅल्यू निर्माण झाल्यामुळे बाजारतील स्पर्धेत त्या कंपनीला पुढे जाता येते.
5. 'While India has laws covering almost all types of intellectual property rights and enforcement procedures, the legislative process is often lengthy and uncertain, and the same issues can remain pending for many years. This can create uncertainty for industries and complicate their strategic intellectual property and enforcement decisions.'⁴

बौद्धिक संपदा अधिकार कायद्यातील दोष

भारत आणि अमेरिकेतील व्यापारात अपेक्षित प्रगती न होण्यामागे भारताच्या बौद्धिक संपदा अधिकार प्रणालीतील अनेक त्रुटी कारणीभूत आहेत, असे अनेक तज्ज्ञांचे मत आहे. यात पुरेसे तथ्य नसले तरी त्या निमित्ताने भारताच्या बौद्धिक संपदा अधिकारांना बारकाईने पाहण्याची आणि त्यात सुधारणा करण्याची संधी निर्माण झाली आहे.

1. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषीसंबंधी सर्वच गोष्टींचा मोलाचा वाटा आहे. तरीही ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांकडे या अधिकारांची पुरेशी माहिती नसल्यामुळे पिकाची कोणती जात पेटंटखाली येते, कोणती नाही हे त्यांना कळत नाही. अशा परिस्थितीत शेतकरी आणि कॉर्पोरेट्स यांच्यात अनेकदा संघर्ष होत असतो.
2. भारतात पेटंट मिळवण्याची प्रक्रिया किचकट आहे तसेच पेटंट कार्यालयांमध्ये संशोधन माहितीची कमतरता आहे.
3. संशोधनासाठी पेटंट मंजूर करण्यापूर्वी ते संशोधन सध्याच्या समान संशोधनापेक्षा चांगले आहे की नाही हे जाणून घेणे फार महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे विहित वेळेत पेटंट मिळणे आव्हानात्मक काम आहे.
4. सध्याच्या काळात कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजेच आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सचा आहे. आता यंत्रे माणसांप्रमाणे विचार करू लागली आहेत. अशा परिस्थितीत बौद्धिक संपदा हक्क मिळविण्यासाठी कला किंवा तांत्रिक कौशल्याचा आधार घेतला तर येणाऱ्या काळात मशिन्सनाच त्यांच्या नावावर पेटंट मिळेल.
5. संशोधनाला चालना देण्यासाठी खाजगी क्षेत्राला आकर्षित न करू शकणे, हे ही एक मोठे आव्हान आहे.

निष्कर्ष

1. बुद्धी ही संपत्तीपेक्षाही मौल्यवान आहे,
2. आपल्या बुद्धीरूपी मालमत्तेला आपल्या अपरोक्ष कोणीही वापरू शकणार नाही, याची तरतुद बौद्धिक संपदा अधिकारात केली जाते.
3. एखाद्या उत्पादनाच्या किंवा सेवेच्या दर्जाची ओळख ग्राहकाला पटवून द्यायला ज्या ज्या गोष्टी मदत करतात, त्या सगळ्यांवर ट्रेड मार्क घेता येतो.

4. साहित्य, चित्र, शिल्प, संगीत, नाट्य किंवा चलचित्र इत्यादींवर त्यांच्या निर्मात्याला कॉपीराईट संबंधी अधिकार दर्शविता येतो.
5. भारताच्या बौद्धिक संपदा अधिकार प्रणालीत अनेक त्रुटी आहेत.

संदर्भ

1. Patel Naheed, 'Copyright and the Language of Property', Legal service in India, 2020, URL: <https://www.legalserviceindia.com/article/184-Copyright.html>
2. करंजीकर दीपक, 'बौद्धिक संपदेचे अवकाश', शिक्षण संक्रमण, संपा. डॉ. अशोक भोसले आणि इतर, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, एप्रिल, 2022 पृ. 22
3. Orbis Lex, 'India: Intellectual Property Rights', Monday – connecting Knowledge and people, 10 March 2020, URL: <https://www.mondaq.com/india/trademark/901982/intellectual-property-rights>
4. Cabeza john, 'Protecting Intellectual Property', India - Country Commercial Guide, 2021-10-23, URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/india-protecting-intellectual-property>

Published in International Conference Proceedings:

1. Mandavkar Veera, बौद्धिक संपदा : माहिती आणि गुणदोष, Intellectual Property: Information and Pros and Cons, World Conference on Startup in India and Education with Placement in Abroad, by Abasaheb Parwekar College, Yavatmal, Conference Proceeding Vol. I, ISSN 2278-7984, 29 April, 2022, pp. 80-83
2. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4097713>